

ВИКОРИСТАННЯ ТІЛЕСНИХ СИМВОЛІВ ЯК ЗАСОБІВ КОМУНІКАЦІЇ В ТАНЦЮВАЛЬНО- ПСИХОМОТОРНОМУ ТРЕНІНГУ

У статті досліджується сутність танцювальної символіки, простежується динаміка природи, характеру та функцій танцювальних символів на різних рівнях побудови рухів під час сеансів танцювально-психомоторного тренінгу. Показано психотерапевтичні ефекти використання тілесних символів на заключному етапі тренінгу в процесі діалогової взаємодії з учасниками групи на основі емоційного співпереживання фізичного та когнітивного змісту танцювальної дії.

Ключові слова: тілесний символ, переживання, співпереживання, танцювальна комунікація.

В статье исследуется сущность танцевальной символики, отслеживается динамика природы, характера и функций танцевальных символов на различных уровнях построения движения во время сеансов танцевально-психомоторного тренинга. Показано психотерапевтические эффекты использования телесных символов на заключительном этапе тренинга в процессе диалогового взаимодействия с участниками группы на основе эмоционального сопереживания физического и когнитивного содержания танцевального действия.

Ключевые слова: «телесный символ», «переживание», «сопереживание», «танцевальная коммуникация».

The article studies the content of dancing symbolism, tracks dynamics of nature, character and functions of dancing's symbols at different levels of movement formation during sessions of dancing psychomotor trainings. It shows psychotherapeutic effects of body symbol usage at the final stage of training in the process of dialogue interaction of the group participants on the basis of emotional empathy of physical and cognitive content of the dancing move.

Key words: body symbol, emotional experience, empathy, dancing communication.

Постановка проблеми. Образи та символи використовуються в багатьох напрямках психотерапії. Так, Х. Льюїнер, заснувавши метод символдрами, описав способи інтерпретації символів та розробив техніку психотерапевтичної роботи з фіксованими образами і феноменами перетворення клієнтами, що сприяє катарсичному виходу афективної напруги. Техніки роботи з тілом в гештальттерапії також передбачають використання тілесної символіки й метафор, які з допомогою керованої уяви, допомагають зняти напругу на різних етапах комунікації між клієнтами й психотерапевтом [6]. Широко застосовується лікувальне значення символів у логотерапії [4]. Тілесні символи в арт-терапії використовуються для створення колективних фресок, які ілюструють можливості інтерпретації символічних взає-

мин та проникнення в міжособистісні конфліктні зони. В пластикодромі В.М. Нікітіна значне місце відводиться тілесному символу як засобу психодіагностики та психокорекції [5]. Але слід зазначити, що поняття символу як засобу комунікації в танцювальній психотерапії залишається малодослідженим зокрема, не з'ясовано природу та механізми символічного сприймання простору власного тіла в залежності від рівнів побудови рухів згідно з рівнями психомоторної активності на різних етапах тренінгу. Структура образів та символів, які супроводжують комунікативний процес між клієнтом та психотерапевтом у танці вимагає детального опису, аналізу та інтерпретації.

Метою статті є опис, аналіз та інтерпретація психічних переживань в процесі створення тілесних символів як засобів комунікативної вза-

емодії в тренінговій групі. **Задачі дослідження:** 1. Теоретичний аналіз змісту понять «тілесний символ», переживання, співпереживання, танцювальна комунікація. 2. Дослідження змісту та структури тілесних символів на різних етапах танцювально-психомоторного тренінгу. 3. Визначення психотерапевтичних ефектів співпереживання тілесних символів у груповій взаємодії.

Предмет дослідження: смислова структура тілесних символів. **Об'єкт дослідження:** тілесні символи як засоби комунікації в танці.

Розробка проблеми. В перекладі з грецької слово «символ» означає об'єднання, з'єднання», воно походить від грецького *symbolon* – речовий або умовний код, який означає або нагадує якоесь поняття; образ, що втілює якусь ідею, будучи представником інших образів, відношень, змістовних понять Символ – одна з найважливіших категорій мистецтва, філософії та категорії [3]. У загальній психології категорія символу детально розроблялась у психоаналізі та інтеракціонізмі. У психоаналізі символ інтерпретується як безсвідомі, образи, що обумовлюють структуру та функціонування психічних процесів людини.

Психотерапевтичний ефект тілесного символу полягає в тому, що він стає в танці образною, умовною, згорнутою формулою вираження відчуттів, переживань клієнта, з допомогою якої психотерапевт опосередковано може викликати у клієнта певні психічні стани. **Тілесний символ** у нашому визначенні – це образна, умовна, згорнута формула вираження відчуття, переживання клієнта на різних рівнях побудови рухів у тілесному просторі, з допомогою якої психотерапевт опосередковано може викликати у клієнта певні психічні стани. Поняття тілесного символу ґрунтується на основі змістовної характеристики певного рівня психомоторної активності, де внутрішніми чинниками дії виступають слово, образ, почуття.

На сеансі психомоторного тренінгу смисл тілесного символу – дати учаснику певні установки, які налаштовують його на особливу, нетрадиційну атмосферу роботи, на особливий стиль взаємовідносин – глибинно-особистісний, зрозумілий лише вузькому колу учасників, які обізнані із загальногруповими «таємницями», на творчий діалог в танці, побудований на асоціативних зв'язках, «знаках». При цьому, незважаючи на особливості діалогу в танці, він не втрачає свого значення та особистої спрямованості [8].

Під час тренінгової роботи клієнт повинен отримати для себе від психотерапевта зовсім інший, несподіваний для себе образ. Це пояснюється тим, що «образ Я» учасника тренінгу, як правило, підпорядкований фізичним затискам, коли життя підпорядковується обмеженням не тільки на фізичному, але й на когнітивному, соціальному та емоційному рівнях. Людина, яка має фізичні затиски, не знає своєї істинної цінності і, не

завжди бачить в собі можливість власного особистісного росту.

Новий образ учасника танцювально-психомоторного тренінгу будується з самого початку вивчення рівнів побудови рухів, знайомства зі схемою тіла, з роботи над основними поняттями танцю: вага, простір, напрямок руху, ритм. Через інтегративний підхід до діагностики психомоторного потенціалу психотерапевт аналізує портрет фізичного Я учасника, дає вичерпну характеристику індивідуальних особливостей клієнта [9].

Але практика показує, що простого словесного викладу такої характеристики недостатньо. Сутність індивідуального звернення до клієнта в процесі тренінгу сама по собі є символічною, отже, здійснюється опосередковано. До того ж робота над символічним узагальненням інформації про клієнта ведеться у спільних діях, тобто, інтерпретація всіх способів самовираження здійснюється за участю клієнта: він розшифровує смисл власних рухів, ліній на малюнку, ланцюжку дій тощо. Тут необхідно зазначити особливе значення групи, яка бере участь у рефлексивній взаємодії, кожний може висловлювати своє бачення та розуміння дій власних і кожного учасника. Таким чином образ ліпиться поступово, інтегрується в цілісний, гармонійний символ, який відповідає намірам та прагненням клієнта. Завдяки такій роботі з тілесним символом клієнт отримує можливість донести необхідну для себе психотерапевтичну інформацію про власний внутрішній світ у максимально стиснутому, емоційно насиченому, а головне – опосередкованому вигляді. Водночас спрацьовує один із найважливіших принципів методики здивування [10]. Несподівано для себе клієнт починає здогадуватися, що його зрозуміли, знають, можливо, краще, ніж він сам. Відбувається миттєва зміна сприйняття та ставлення до себе, що підтверджує тьмяні здогадки, очікування, сподівання, а в результаті – поштовх енергії та бажання діяти. Саме тому символи сеансу танцювальної психотерапії повинні відрізнитися яскраво вираженою емоційно-особистісною насиченістю та забарвленням.

На всіх етапах танцювально-психомоторного тренінгу ми знайомимо учасників із поняттям психічних станів, таким чином вони свідомо залучаються до власного уявлення про внутрішні переживання й стани. Психотерапевт бере до уваги стан підвищеної сприйнятливості клієнтів до інструкцій, що супроводжують пізнання основних категорій танцю: ваги, простору, напрямку руху, ритму. Тут необхідно спиратись на такі важливі характеристики стану клієнтів як відкритість до нової і навіть парадоксальної інформації, готовність до внутрішніх змін, підвищеної м'язової активності тощо. Незважаючи на новизну, складність та насиченість інформації, клієнти засвоюють її майже повністю, формуючи устано-

вку на її подальший розвиток. Для цього ми використовуємо міні-лекції, які передують роботі над рухом (додаток). Ф. Василюк вважає, в процесі співпереживання в психотерапевтичному процесі клієнт перебирає значну частку особистої відповідальності за його хід та подальші зміни у власному житті [2].

Досвід групової роботи засвідчує, що співпереживання в танці ніколи не підпадає під негативні емоції, оскільки танцювальні емоції завжди позитивні. Співпереживання клієнта в танці завжди ґрунтується на власному досвіді, своїх хвилюваннях, тривогах, своїй емоційній пам'яті. Співпереживання в танці дозволяє споглядати себе через призму образу танцю, тому воно стає надзвичайно яскравим, естетичним, світлим, а відтак містить елементи інсайту, катарсису. Катарсис в танці – це переживання екстазу, радості, любові, краси, це – пік експресії та самовіддачі.

У психотерапевтичній практиці часто використовується прийом, який має умовну назву «стоп-кадр». Що це означає? Учасника, який танцює, в будь-яку хвилину можна зупинити питанням, зверненням як до нього, так і до всіх присутніх: «Який стан зараз у даної людини?», «Що звучить в ньому, який ритм?», «Яким чином це виражається в танці?». Група починає вимальовувати миттєвий, «тут і зараз» новий образ товариша, сама також беручи участь у створенні цієї замальовки. Такі експромти ми записуємо, вони входять в золотий фонд символів групи. Наприклад, такі визначення психічних станів у момент піку переживань в танці «стан королеви», «танцювати, як птах», «несу своє тіло як кришталева ваза», «Я – жінка», «Я – любов» – стають символами стоп-кадрів.

Однак головним є те, що психічні переживання і стани можуть і стають стабільними властивостями особистості. Для цього необхідно виконати такі умови: психічні стани повинні бути суб'єктивно значимими та бути особливо цінними для людини, більше того – вони повинні часто повторюватися, тобто, їх необхідно «тренувати». Треба особливо відзначити, що вони повинні обов'язково бути завжди емоційно забарвленими. Спочатку короткотривалі та ситуативні, а потім в процесі багаторазового повторення ставати автоматичними, і нарешті – перейти у властивості особистості

Більш детально розглянемо деякі символи. Психомоторна активність клієнтів, яка насичена емоціями очікування, потребує таких символів-звернень, які створюють нові саногенні психічні стани. Символи зароджуються на пропедевтичному етапі, коли відбувається знайомство із схемою тіла та засвоєння основних понять танцю. Потім вони використовуються на заняттях відповідно до кожної теми: робота з відчуттями, образами в кореології, наслідування танців, стрип-пластика, танцювання свого імені тощо [8].

На початку роботи, символи виконують дидактичну мету, вони сприяють перш за все засвоєнню та прийняттю тілесної інформації. Вони прості та доступні для розуміння. Об'єднуючи на перших заняттях поки що невеликий матеріал, ці символи допомагають закріплювати позитивні емоції, мовленнєві та психологічні установки (комплекс рухових правил та дій). У зв'язку з цим важливу роль відіграє групова гетерогенна (на навіюванні) символотерапія, в результаті якої елементи рухів засвоюються легше та міцніше. Такі, наприклад, символи як «вага», «сильні ноги», «резинові руки», «розтягування простору», «відштовхування від стіни», «довга спина», «втягнута голова – кобра», а також образи та символічні вирази, що містять руховий компонент – «втягнути себе з болота», «сидіти на високому стільчику в барі», «я в просторі» – миттєво змінюють установку клієнтів, дозволяють їм відновити позитивний стан руху.

Застосування дидактико-психологічних символів дозволяє вирішити проблему вправлення та повторення. Це створює умови для багаторазового повторення і кожного разу дозволяє цікаво програвати один і той же зміст, стаючи лейтмотивом рухової та психорегуляційної роботи. В подальшому достатньо лише психотерапевту нагадати про відчуття «легкості», важкості, відштовхування, скручування, статуї, простору, підтягування, як клієнти починають слідувати за рухами і активно їх виконувати.

Перерахуємо деякі вправи, які допомагають клієнтам створювати перші тілесні символи, поки що нескладні: «Руховий теніс», «Мій дзвінкий веселий м'яч», «Веселі ручки», «Гусенятко», «Ростуть дерева» тощо. Ці вправи збільшують потребу в самому процесі танцювальної діяльності, оскільки містять ігрові ситуації.

У чому полягає доцільність таких вправ? Відомо, що руховий акт відноситься до мимовільно керованих систем, які підключаються на різних етапах руху: від рівня А (фонового) до рівня Е (смыслового). М.О. Бернштейн писав, що рівень автоматизму, який склався в системі рухової діяльності може бути посилений через нормально діючий довільно скерований рух м'язів [1]. Це може певне передбачення руху: вперед необхідно пустити силу, яка, наче на буксирі, потягне за собою відповідний рух, а кожний рух, з'єднуючись в ланцюжки, створює картину дії, що має відповідний зміст та насичена смыслом. Це вже буде рух на вищому рівні. В подальшому цей буксир можна послабити, можна його навіть зовсім прибрати, Фізичні дії залишаються самі по собі буксиром, який дозволяє виражати емоції, образи, почуття.

Яскравим прикладом такого виразу є *символ «Вага тіла»*. Всі смисли символу, які містять слова «вага тіла» може шифрувати психотерапевт клієнту. Дається основа підтексту символу,

а розширювати її різним забарвленням може кожний учасник по-своєму. Так, у вступній частині тренінгу, в анкеті учасники дають відповіді на запитання про танець, даючи 10 асоціацій. Такі ж асоціації вони висловлюють на слово «вага», простір рух, ритм. Згідно з поданим алгоритмом самозвіту учасники описують свої переживання на концентрують думки навколо змісту цих понять: 1)наскільки я відчуваю свою вагу? 2) яким чином я відчуваю зв'язок із землею: земля – опора; земля – підтримка. 3) чи можу я довірити свою вагу, своє тіло в його взаємодії з гравітацією, іншим людям? 4) що таке, на мою думку, вага?

Розглянемо *сміслову наповнення символу «вага тіла»*. Наприклад, мається на увазі, що вага тіла – це значимість людини, певний статус її, цінність. Особливою відмінністю тілесного символу ваги є те, що клієнт може відчути в матеріальному виразі цю вагу у вправах, рухах різних частин тіла, у взаємодії з партнерами. В цей момент психотерапевт вступає в контакт із клієнтом, який стає досить сенситивним до тілесних відчуттів, відтак цей контакт перетворюється на особливу емоційну взаємодію. Для нашого учасника смисл символу ваги тіла означає привселюдне підняття його терапевтом. Виникає такий психічний стан, який хочеться продовжити, а слова, які відповідають цьому у стану – повторити з високою експресивністю. Рухи, які виконує клієнт, насичені афективно-вольовим та емоційним змістом, викликають асоціації та паралельний потік емоцій в учасника та терапевта. «Вага мого тіла» – я сильний, впевнений, міцно стою на ногах, я маю вагу, я – людина. Від цього у клієнта й психотерапевта виникає почуття радості, гордості, бажання польоту.

Необхідно зазначити, що символ сприймається усіма учасниками групи. В цьому випадку спрацьовує метод «рикошету», коли партнери по взаємодії переймаються спільними переживаннями та емоційними сплесками. Символ також підтримує особисто й самого психотерапевта, надаючи йому внутрішню впевненість у своїх силах, в методиці: «вага тіла», тобто, самоствердження у власній значимості та необмежених можливостях клієнта повинно прорости в процесі подальшої роботи і групи.

Механізм впливу психічних станів, які породжуються тілесними символами, можна пояснити словами П.В. Симонова: «Більше за все цінують миттєве перевтілення у здорову людину. Важливо відчути цей миттєвий стан повного здоров'я. Згодом ваш мозок незалежно від вас буде шукати шляхи до стану свободи від симптомів захворювання, які він пережив одного разу [9].

Символи використовуються протягом всього тренінгу, однак своє основне призначення виконують у його кульмінаційній частині. Тут відбувається своєрідний діалог психотерапевта з клієнтами, під час якого здійснюється взаємодія на

індивідуальному рівнях із залученням учасників групи. Така взаємодія стає можливою в результаті тривалого, кропіткого осягнення внутрішнього світу учасника тренінгу. Призначення такого символу – бути тим таємним ключем, ресурсом, який миттєво відкриває шлях до розв'язання особистісних проблем.

Смисл символів від заняття до заняття ускладнюється. Простежимо смислову структуру символів «Я – любов», «Я – танець», «Я – ідеал». Перший символ розкриває загальнолюдську цінність любові, потреби в цьому почутті. Другий – чисто психологічний, який дорівнює смислу дії танцю, він має найважливіше значення для клієнтів. І, нарешті, третій – широкий, для розуміння та закріплення уявлення про власний образ гармонійної людини, місця в просторі, уміння керувати своєю вагою та напрямком рухів, відчуття ритму життя та взаємодії.

Таким чином, проведений аналіз смислової структури символу «Я танець» показує взаємопроникнення танцю та психотерапії. Слова-символи допомагають клієнтам згадувати і в певний момент викликати у себе необхідні психічні та тілесні стани. В цілому загальногрупові символи, які виникають по ходу роботи на III етапі, можна поділити на міфологічні, наукові, побутові тощо. Перерахуємо деякі з них.

Символ *«Моє тіло – вага»* містить в собі цілий спектр найважливіших смислів, які виражаються таким змістом: відчуття своєї ваги, силу, значущості; відчуття впевненості через зв'язок із землею: земля – опора; земля – підтримку. Нарешті, дуже важливим є той смисл, що людина, відчуваючи свою власну вагу, силу, здатна довіритись іншим людям, може допомогти іншим.

Символ *«Простір мого тіла – безмежність»*: служить для нас, з одного боку, варіантом символу свободи, а з іншого – відчуттям власної значущості через усвідомлення, наскільки багато місця я дозволяю собі зайняти у житті інших людей. В символі міститься самоусвідомлення власної самостійності, впевненості, самодостатності через уміння керувати, відчувати матеріальну сутність власного простору, насиченого енергією думок, відчуттів, переживань. Цей символ – ідеальна структура тілесності людини як індивідуального надбання, яка дає можливість працювати над власним удосконаленням через аналіз проблеми: які зони тілесного простору мною засвоєні, а які – ні. Цей символ – запорука індивідуальної активності в засвоєнні та пізнанні світу, можливість подолати невпевненість, слабкість, відчути сміливість та жагу до знань.

Символ *«Ритм – життя мого тіла»*. Це – своєрідна заповідь – уміння зберігати здорове відчуття руху, що пронизує м'язи, пошук найбільш органічного ритму дихання. Це психологічна та фізична озброєність, уміння з допомогою ритму швидкого або повільного відчувати себе більш впевненим, більш усвідомленим, більш

переконливим, не залежати від напруженого стану партнера. Також з допомогою цього символу утверджується здатність до адаптації за будь-яких умов: чи можу я засвоїти різноманітні ритми. Що таке час, учасник тренінгу відчуває в матеріальному відчутті тіла, яке вібує у відповідності з плинною музикою.

Символ *«Напрямок руху»*. Цей символ несе в собі смисл стійкості, волі в боротьбі із затисками м'язів. Такі образні вирази як «зіркова постава», «дорогу подолає той, хто йде», «вести за собою» «долати тиск» увійшли в словниковий запас методики. Смисл цього символу в усвідомленні мети, утримуванні її, підпорядковувати своїй меті ритм або стиль руху. В цьому символі – психологічний аналіз цілісності руху тіла: наскільки часто і які частини тіла «випадають» із спрямованого руху, скільки неусвідомлюваного «хаосу» моєму тілі. Таким чином відбувається пошук сильних сторін власної активної діяльності, а відтак – опора на власні ресурси. В анкеті для діагностики рухового репертуару значна увага приділялась таким питанням: Чи любите ви займати великий простір в рухах? Які рухи вам більше всього до вподоби: потужні; легкі; повільні; швидкі; такі, що обмежуються певною схемою; вільні.

На заключному етапі тренінгу важливим психотерапевтичним прийомом є схилення учасників тренінгу на створення власної символіки, – навчання клієнтів народженню символів таким чином, щоб кожному члену групи здавалось, ніби щось нове народжується в ньому самостійно, без допомоги психотерапевта. В такому випадку психотерапевт спрямовує на самоаналіз дій клієнта за заданим алгоритмом, який допомагає виділити найважливіше у потоку власних переживань та точне самоусвідомленні властивостей та смислів символів-образів. Психотерапевт пропонує клієнтам анкету, завдяки якій вони створюють особливий смисловий та образний контекст, який наштовхує на пошук та формулювання того чи іншого символу, відбувається внутрішнє дозрівання та підготовка до сприйняття цілого комплексу символів та подальше вибудовування їх в особистісний контекст: 1) Чи було у вас відчуття піку переживань? 2) З чим воно було пов'язане (під час виконання танцю? під час спостереження за танцями учасників групи? під час танцю в гру-

пі?); 3) Яким чином ви могли описати свій катарсис: що спонукало (ритм, простір, ага, рух, образ)? 4) Чи змогли б ви знову відчути катарсис, викликати таке ж переживання? 5) Чи був у вас негативний досвід, пов'язаний з переживанням катарсису?

В нашому тренінгу, який будується на принципах психомоторної активності, увага танцюристів переключасться з прагматики виконання техніки руху на його ігрову складову. Таким чином знімається зайва відповідальність за результат танцювальної поведінки, яка, в свою чергу може збільшувати танцювальну фобію. Учасники не бояться танцювати, на останньому етапі тренінгу з'являється свобода рухів, бажання висловлювати смисл своїх переживання у танці, без остраху бути несприятим або незрозумілим.

Висновки. На завершення відзначимо, що психотерапевтичний вплив танцювальної символіки потребує експериментальних пошуків, які повинні постійно оновлюватись, пошуку інваріантних характеристик, опорних пунктів, параметрів, значень, смислів. Це допоможе вирішити задачі витонченого індивідуального підходу в психотерапії. Слід підкреслити, що зустрічні дії учасників тренінгу та їхній творчий внесок ми сприймаємо як реальний внесок в розробку поставленої проблеми. Після танцювання переживань, проблем, оповідання про своє життя в учасників виникає новий психічний стан, який ми характеризуємо як інсайт, катарсис. Клієнти повному відкриваються, емоційно розкриваються. Коли людина переповнюється емоціями, вона намагається якимось чином виразити себе, кожен учасник намагається повідомити психотерапевту про ті почуття, які на нього нахлинули, про нові думки, бажання.

Ми впевнені, що проблема танцювальної психотерапії не може бути вирішена без залучення учасників у танець, процес його створення, спілкування через рухи. Однак ця проблема має й інший бік: необхідно мати особливий психічний стан і самому психотерапевту, який можна назвати станом сполученості з клієнтом у загальній поведінці інтрагенного типу. Безумовно, за цим стоїть особистісна гармонія, навчання, захопленість самим процесом психотерапевтичної взаємодії в танці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бернштейн Н.А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности. – М.: Медицина, 1966. – 349 с.
2. Василюк Ф.Е. Психология переживания. – М.: Изд. МГУ, 1984.
3. Лосев А.Ф. Знак. Символ. Миф. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1982.
4. Некрасова Ю.Б. Лечение творчеством / Под ред. Н.Л. Карповой. – М.: Смысл, 2006. – 223 с.
5. Никитин В.Н. Пластикодрама: Новые направления в арт-терапии. – М.: «Когито-Центр», 2003. – 183 с.
6. Основы гештальттерапии. – Упоряд.: О. Маринушкина, Н. Турбовець, О. Главник – К.: Главник, 2006. – С. 128. (Серія «Психол. інструментарій»).
7. Обухов Яков. Основы символдрамы. Вступ до основного ступеня. – К.: Главник, 2007. – С. 112. (Серія «Психол. інструментарій»).
8. Роговик Л.С. Психосемантика рухів у контексті танцювально-психомоторного тренінгу: Зб. наукових праць. Актуальні проблеми психології. – Том X. Частина 1 / За ред. академіка С.Д. Максименка. – К.: Главник, 2007. – 320 с.

9. Роговик Л.С. Психотерапевтичні ефекти танцювально-психомоторного тренінгу: Зб. наукових праць. Актуальні проблеми психології. – Том X. Випуск 4 / За ред. академіка С.Д. Максименка. – К.: Главник, 2007. – 392 с.
10. Симонов П.В. Что такое эмоция? – М.: Наука, 1962.
11. Станиславский К.С. Работа актера над собой. – М.: Изд-во ГИХЛ, 1938.

Рецензенти: д.пед.н., професор Мейжис І.А.,
к.пед.н., доцент б.в.з. Крутоголова О.В.

© Роговик Л.С., 2009

Стаття надійшла до редакції 18.05.2009 р.